

Article history: Received: 28 May 2020/ Received in revised form: 29 May 2021/Accepted: 23 November 2021

Manoochehr Tashakori(Corresponding author)

Email: m.tashakori@scu.ac.ir.

Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Shahid Chamran University of Ahvaz, Iran.

seyed mohsen zakinejadyan

PhD student of Persian language and Literature, Shahid Chamran University of Ahvaz. Ahvaz, Iran.

DOI:10.22111/jllr.2021.34460.2738

Artistic reasoning in Khāqāni Sharvani`s poems

Extended Abstract

Justification in poetry holds a pivotal significance due to its features such as word impression, influence on audience. Khāqāni, regarding his knowledge on this artistic expression capacities, specifically concentrates on variety of this artistic type. his employment of justification figures of speech religion and beauty of analysis is highly depicted. other artistic justifications with rhetoric context are frequently seen in word. this paper is to analyze them. frequency of these figures is so high that one must account justification as an element of Khāqāni style-making and entitle him the justifier poet. This research tries to address critique of the divisions of these figures made by the rhetoricians and analyze presence in his poems. Findings show that the main reasons for frequency of justification could be introduced in three key points: first, Khāqāni , due to his familiarization with knowledge of that era and influenced, provides artistic reason for his whole words, even those painted emotionally, he could increase the impressionistic aspects of words. Second, he, in advice and ascetical concepts stressing relying on isolation, poverty, and world abandon, talks reasonably as well. Third, is self-appraised and appraising himself and reproaching others are justified solely through his magical artistic justification structure.

Key word:Khaghani, Rhetoric, Artistic reasoning.

1. Introduction

As one of the literary tropes, “Reasoning” has always been under the attention of poets, and this artistic expression has been of great significance due to its figurative speech, its effect on the listener, increasing the persuasive aspect of speech, etc. On one side, Khaqani is one of the poets in whose poetry reasoning is so frequent. Thus, in this research we aim to analyze the opinions of Balaqians (followers of rhetoric) about reasoning, examine reasoning tropes in poetry of Khaqani, and answer the following questions:

- 1- What are Balaqians’ views of reasoning?
- 2- What is the cause of that high frequency of reasoning in Khaqani’s poetry?
- 3- Why in Khaqani’s poetry, some reasoning tropes are more frequent, and some are less?

1. Methodology

The present research is a descriptive study which has primarily investigated Balaqians’ opinions about reasoning, and then through a detailed reading of Khaqani's Divān (collection of poetry), reasoning examples have been extracted, categorized, and finally analyzed.

2. Discussion

The present research has attempted to investigate and analyze Balaqians’ opinions about reasoning tropes; since one can classify their treatment of these tropes in two categories: The first one is related to those Balaqians, including Homaei, Kazzazi, Mohebbati, and so on, who either have not cared about reasoning tropes in their poetry, or have mentioned them here or there in different collections without regarding them common in "reason making". (Homaei, 2000. p.308, Kazzazi, 1984. p.163, Mahabati, 2007. p.106) Based on this, it could be said that the aforementioned Balaqians have either not viewed reasoning tropes from this perspective and so they have been ignorant of it, or have considered them as lacking rhetorical value, and their views can be criticized. The second one is related to Balaqians, including Shamisa and Vahidian Kamyar who have a content-based and scientific categorization of these tropes and have allocated a chapter to the title “Artistic Reasoning.” They have discussed tropes, like Hosn-e Ta'alil, Mazhab-e

Fiqhi, Mazhab-e Kalami, Dalil-e Aks, and Soual Wa Jawab (question and answer). (Shamisa , 2002. p.180, Vaidian Kamkar, 2000. P.145) It must be mentioned that most of Balaqians have followed the steps of the old masters in compiling Balaqi works, and have had a prescriptive and traditional view of rhetorical tropes; while through analysis of literary works, one can find other artistic reasonings which have been used consciously by poets, and mostly disregarded by the Balaqians and this is analyzed in this paper. For example, reasonings based on simile, metaphor, metonymy, word play, Quran and Hadith (Shiite narrations) when answering one's own questions or one's destined question; each of these methods have functions and capacities used by poets according to the demands of era. It must be said that maybe some other artistic reasoning methods are there, but because the present study aims to investigate reasoning in Khaqani's poetry, the authors have exclusively dealt with artistic reasonings in his poetry. Khaqani is one of the poets who, along with awareness of functions and capacities of artistic reasoning, has paid special attention to its variations while making use of highly frequent tropes based on the demands of era and the content of his poetry in a way that he makes use of Mazhab-e Kalami in order to discuss feelings and didactics. Generally, he aims to make his argument certain and undeniable by making use of Mazhab-e Kalami:

Ma bargahe dadim, in raft setam bar ma

Bar qasre setamkaran ta khod che resad khezlan (Khaqani,2008. p.466)

Regarding Mazhab-e Fiqhi, it must be mentioned that Khaqani makes use of this trope for wisdom saying and didactic reasons, since it has its basis on allegory which is one of the most practical tropes in didactic literature. Another important reasoning trope is Hosn-e-Ta'alil(Shafie Kadkani,2009.p.391)and thus, when Khaqani makes use of it for wise saying and admonition, with his control and awareness of the delicacies of speech, he builds them upon simile. Due to its similarity to allegory, simile is so practical in the realm of didactic literature. Moreover, he makes use of those types of Hosn-e Ta'alil which are based on rhetorical elements for boasting and criticizing others so that he can reduce the praise and denunciation of speech in an artistic and fanciful manner and affect the mind of the audience:

Torsho shirin ast qadho madhe man ba ahle asr

Az anab may pokhte sazandoze hesram tootia(Khaqani,2008,p. 33)

Also, he makes use of Hosn-e Ta'alil in order to discuss scientific issues, ornaments and description. Regarding the Soual Wa Jawab trope, it must be said that compared to other reasoning tropes, this one is less frequent, because in poetical tradition, except for Khorasani and Wasookht styles, the beloved has always overcome the lover. The pompous Khaqani finds this difficult, thus in most of questions and answers in his poetry, he seeks dominance or at least ends them as if he is the winner. Each of these approaches in Khaqani's poetry possess special artistic and rhetorical values which have been discussed in this article. For example, giving examples based on elements, including simile, metaphor, metonymy, or reasoning based on wordplay or alphabets, or reasoning based on Quran and Hadith to make statements richer and more acceptable. In another type of reasoning which we have called it reasoning for answering the destined question, and of course it is an artistic and effective example of reasoning, the poet feels that maybe the reader's mind comes up with some questions when reading the poem. Thus, as an answer to that destined question, he cites a reason which renders his speech clear and acceptable. Another example of reasoning is answering one's own questions which is of significant artistic value. So, at times the poet raises a question and he himself answers it. In this type, questioning is not the aim and it tries to gain some psychological affects to inform the reader of his opinion and asks for their opinions. This reasoning which is more or less related to the art of discourse is used in rhetorical questions and Istifham Taqriri (a question which makes one confess). An example follows here:

Ba ke giram ouns kaz ahle wafa bi rooziam

Roozie man nist ya khod nist dar alam wafa?(Khaqani, 2008. p.10)

In addition, it must be mentioned that the reasoning tropes in Khaqani's poetry are too abundant that we must consider artistic reasoning as a style-making element of his poetry and truly call him the poet of reasoning.

3. Conclusion

After examining and analyzing the reasonings in Khaqani's poetry, the present study reveals that one can conclude the reason behind the abundance of reasoning in his poetry in the three following points: Firstly, due to his profound familiarity with the sciences of his time and his possession of a scientific mind, he provides artistic reasons for all of

his arguments, even those with emotional colorings to inspire the reader and achieve richness. Secondly, he provides reasons even when he speaks of didactic, insightful, and ascetic concepts which stress seclusion and poverty in order to exert more impression on the reader. Thirdly, he is a pompous poet and this is the other side of the coin of opposing others, thus too much approval or criticism might vex the reader and remove emotion and sentiment from poetry. Therefore, with his dominance over these points, Khaqani has attempted to present approval and criticism in a special artistic form which is acceptable to the reader. Thus, he has instilled approval of himself and criticism of others into his reader in the miraculous form of artistic reasons.

References

1. Dashti, Ali. **Khāqāni Shāiri Dir'Āshna**. 3rd pub. Tehrān: Amīrkabīr Press, 1996.
2. Fārābī, Abūnasr. **Ehsā' al-Ulūm**. Hussein Khadyūjim. Tehrān: E Imī va Farhangī Press, 1988.
3. Furūzānfar, Badi'ul-Zamān. **Sukhan va Sukhanvarān**. 1st pub. Tehrān: Zavvār, 2008.
4. Futūhī, Mahmūd. **Balāghat-i Tasvīr**. 2nd pub. Tehrān: Sukhan Press, 2003.
5. Humāī, Jalāl al-Dīn. **Funūn-e- Balāghat va Sana't-e- Adabi**. 3rd pub. Tehrān: Ahūrā, 2010.
6. Imāmi, Nasrullah. **Armaghān-e- Subh**. (Barguzīdah-e Qasāyed-e Khāqāni). 4th pub. Tehrān: Jami Press, 2008.
7. Forms of Intrinsic Ambiguity in Hafiz Songs. **Research on Hafiz**. Book 14. Pp 35-58. 2011.
8. Iste'lami, Mūhammad. **Naghd va Sharh-i Ghasāyid-e Khāqāni**. 1st pub. Mashhad : Zavvār Press, 2008.
9. Jurjāni, Abdulqāhir. **Asrār al-Balāghah**. Translated by Jalīl taJalīl. Tehrān: University Press, 1982.
10. Kazzāzi, Mīr Jalāl al-Dīn. **Sharh-i Dushvārīhā-i Divān-i Khāqāni**. 6th pub. Tehrān: Markaz Press, 2010.
11. Kazzāzi, Mīr Jalāl al-Dīn. **Rukhsār-i Sūbh**. 1st pub. Tehrān: Markaz Press, 2007.
12. Kazzāzi, Mīr Jalāl al-Dīn. **Badi'**(Zībāishinākhtī-i Zabān-i Parsi. 6th pub. Tehrān: Markaz. Press, 2008.
13. Khāqāni, Badīl-ibn Alī. **Divān**. Mir Jālāl al-din Kazzāzi. 2nd pub. Tehrān: Markaz Press, 2۳۳8.
14. Khāqāni, Badīl-ibn Alī. **Monsha'āt**. Muhammad Rushan. Corrected. 2nd pub. Tehrān: Farzān Book, 1983.

15. Ma'dankan, Masūmeh. **Bazm-i Dīrīnah-i Arūs**. 4th pub. Tehrān: Nashr-i Danishgāhī. 2008.
16. Māhyār, Abbās. **Gūzīdah-i Sh'r-i Khāqānī**. 2nd pub Tehrān: Qatrah Press, 1994.
17. Mahabbatī, Mahdī. **Az Sūrat ta Ma'nā**. Tehrān: Sukhan Press, 2010.
18. Mahabbatī, Mahdī. **Badī' Nu**. 2nd pub. Tehrān: Sukhan, 2007.
19. Oskuei, Narges. **Shivehaye Talili Shaeran_e_Sabk-e-Azarbayjani**. . Research of Poem(Bustan-e- Adab). P.7. No.1. pp 29- 48. 2015.
20. Parhīzī. AbdulKhāliq. **Seir Ulūm-e Balāghī dar Abab-e Fārsī**. 1stpub.Tehrān: Firdaws Press, 2017.
21. Rāduīyanī, Muhammad –ibn Ūmar. **Tarjuman al-Balāghah**. Ahmad Ātash. Corrected. 2nd pub. Tehrān: Asātīr, 1983.
23. Rajāī, Muhammad Khalil. **Ma'alim al-Balāghah**. 3rd pub. Tehrān: Shirāz University Press. 1972.
24. Sādīqīyan, Muhammadalī. **Zivar-i Sukhan dar Badīh-i Parsi**. 2nd pub. Yazd: Yazd University Press, 2010.
25. Sajjādī, Sayyed Zīā al-Dīn. **Sha'r Subh**. (A research on Khāqānī poetry). 3rd pub. Tehrān: Sūkhan press, 1995.
26. Sajjādī, Sayyed Zīā al-Dīn. **Guzīdah-i Asha'r-i Khāqānī Sharvānī**. 17th pub. Tehrān: Amīr Kabīr . Press, 2007.
27. Shabā'ik, 'id Muhammad. **Min Jamāliyat Al-Ma'ni Husn Al-Ta'lil**. Cairo: Dār al-Harrāh(Bī Ta).
28. Shafī'ī Kadkanī, Muhammadrezā. **Suvar-i Khīal dar Sh'ir-i Fārsī**. 8th pub. Tehrān: Sukhan Press, 2009.
29. Shafī'ī Kadkanī, Muhammadrezā. **Rastākhez-i Kalamāt**. 3rd pub. Tehrān: Sukhan Press, 2011.
30. Shamisā. Sīrūs. **Nigāhī Tāzah bah Badīh**. 14th pub. Tehrān: Firdaws, 2002.
31. Shamisā. Sīrūs. **Sabkshenāsī-i Shi'r**. Tehrān: Firdaws, 2003.
32. Taqavī, Nasrullāh. **Hanjār-i Guftār**. (dar Fann-i Ma'ani, Bayān va Badīh- i Farsi). Isfahan: Farhangsaray-i Isfahan, 1984.
33. Tashakorī, Manoochehr. Seyyed Mohsen Zakinezhadiyan. **The Study and Analysis of the definitions of Beauty of ananalysis(Hūsn-i Tahlil)**, Its New Functions and Divisions and their Connections with Other Literary Figures. Literary criticism. P.13. No 49. Pp 36-72, 2020.
34. Vahīdīān Kāmyār, Taqī. **Badī' az Dīdgāh Zībāishināsī**. 1st pub. Tehrān: Dūstān Press, 2000.
35. Zarīnkūb, Abdhusein. **Seirī dar Shehr-i Fārsī**. 4th pub. Tehrān: Sukhan Press, 2005.
36. Zarīnkūb, Abdhusein. **Dīdār bā Ka'beye-i Jān**. (life, works and thought of Khāqānī). 4th pub. Tehrān: Sūkhan press, 2010.

دلیل آفرینی‌های هنری در شعر خاقانی شروانی

۲- سید محسن زکی نژادیان

۱- منوچهر تشکری

DOI:10.22111/jllr.2021.34460.2738

چکیده

دلیل آفرینی در شعر به سبب ویژگی‌های تخیل کلام، تأثیرگذاری و افزایش بُعد اقناعی، اهمیت بسیار دارد. از سویی، خاقانی از سخنورانی است که با آگاهی از ظرفیت‌های این بیان هنری، توجه ویژه‌ای به انواع آن نموده؛ لذا بهره‌گیری وی از آرایه‌های دلیل آفرین مذهب کلامی، مذهب فقهی و حسن تعلیل، بسامد بالایی دارد. به علاوه، دیگر دلیل - آوری‌های هنری با زیرساختی بلاغی، در سخن وی نمود بسیار یافته که این مقاله به تحلیل آن‌ها می‌پردازد. فراوانی آرایه‌های مذکور تا حدی است که باید دلیل آفرینی را از عناصر سبک‌ساز خاقانی برشمرد و او را «شاعر دلیل آفرین» نامید. در این پژوهش کوشیده‌ایم، به این سؤال اصلی پاسخ دهیم که فراوانی بالای دلیل آفرینی در شعر خاقانی چه دلایلی دارد؟ بدین منظور، با مطالعه دقیق دیوان خاقانی و استخراج انواع دلیل آفرینی، دسته‌بندی آن‌ها و تدبیر در احوال و زندگی وی به تحلیل موضوع پرداخته شد. نتیجه بررسی‌ها آشکار نمود که مهم‌ترین اسباب فراوانی دلیل آفرینی وی، سه نکته است: نخست، وی به سبب آشنایی با دانش زمانه و برخورداری از ذهن علمی، برای همه سخنانش، دلیل هنری می‌آورد تا جنبه‌های القایی سخن را افزایش دهد. دوم، در مفاهیم اندرزی و زاهدانه‌ای که تکیه بر عزلت و ترک دنیا دارند نیز با ذکر دلیل، سخن می‌گوید تا تأثیر بیشتری بر مخاطب بگذارد. سوم، او خویش‌سناس است و مدح خویش و قدح دیگری برای مخاطب شعرش، تنها در ساختار دلیل آفرینی هنری، قابل توجیه است.

کلید واژه‌ها: خاقانی، بلاغت، دلیل آفرینی هنری.

^۱ دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید چمران اهواز، ایران (نویسنده مسئول) Email: m.tashakori@scu.ac.ir

^۲ دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید چمران اهواز، ایران

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۳/۰۸ تاریخ پایان اصلاحات: ۱۴۰۰/۰۳/۰۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۹/۰۲

۱- مقدمه

دلیل آفرینی هنری، از مهم‌ترین مباحث بدیع معنوی است و «آفرینش دلیل» اساسی‌ترین عنصری است که آرایه‌های این گروه را به هم پیوند می‌دهد و می‌تواند فصل ممیزی برای آرایه‌های حسن تعلیل، مذهب کلامی، مذهب فقهی و... محسوب شود؛ البته آرایه‌های دلیل آفرین به سبب برخورداری از ظرفیت‌هایی خاص، کاربرد گسترده‌ای یافته‌اند که از مهم‌ترین ویژگی این آرایه‌ها می‌توان به «تخیل» موجود در آن‌ها اشاره کرد؛ با این توضیح که سخنور با نیروی خیال، درصدد ایجاد رابطه میان دو گزاره است تا در پیوندی پندارین، میان آن‌ها ارتباطی علی و معلولی ایجاد کند؛ لذا اغلب این ارتباط در همان ساختار زبان ادبی و هنری‌ای که بیان می‌شود، معنادار است. این نوع بیان هنری، بی‌شک موجب افزایش قدرت القایی سخن و تقویت جنبه‌های اقناعی آن می‌شود و با کارکرد اصلی شعر به تعبیر فارابی که همانا انگیزش روحی و روانی در انسان‌هاست، همسوست. (ر.ک: فارابی، ۱۳۶۱: ۶۶) در واقع سخنور با دلیل آفرینی می‌تواند خوب را بد و بد را خوب جلوه دهد و مخاطب نیز تحت تأثیر دلیل آفرینی وی، واقع شود و واقعیت بیرونی را نادیده بگیرد؛ بنابراین شاید این نکته، اساسی‌ترین کارکرد دلیل آفرینی باشد که با اهداف و آرمان‌های مختلفی چون تعلیم و اندرز، مدح و ستایش، قدح و نکوهش و... به کار گرفته می‌شود. از طرفی، باید گفت که راهکارهای تعلیل و توجیه در روش‌مندی گفتار و خلاقیت هنری شاعران سبک آذربایجانی [به‌ویژه خاقانی] نقش مهمی ایفا می‌کنند و بررسی شگردهای علی و استدلال‌گر در آثار گویندگان، به‌نوعی حکم ریشه‌یابی را در این نوع هنجار کلامی دارد... (اسکویی، ۱۳۹۴: ۳۱)

۱-۱- بیان مسأله و سؤالات تحقیق

خاقانی از جمله شاعرانی است که برای غنی‌تر نمودن بیان هنری خود، از آرایه‌های بلاغی با اهداف گوناگون، بهره جسته و به «دلیل آفرینی» عنایتی ویژه داشته است؛ بدین سبب آرایه‌های دلیل آفرین در شعرش، بسامد بالایی دارند. از طرفی، علاوه بر آرایه‌هایی که در کتب بلاغی ذکر شده، خاقانی بسیاری از مضامین سروده‌هایش را در ساختاری بلاغی با ارائه انواع دلایل هنری، بیان می‌کند که درخور بررسی و تحلیل است؛ لذا در این پژوهش کوشیده‌ایم به سؤالاتی از این نوع پاسخ دهیم: ۱. بلاغیان به آرایه‌های دلیل آفرین چگونه نگریده‌اند و دیدگاه آنان دارای چه نقاط ضعف و قوتی است؟ ۲. بسامد بالای آرایه‌های دلیل آفرین در شعر خاقانی، ریشه در چه

عواملی دارد؟ ۳. هریک از آرایه‌های مذکور در شعر خاقانی چه نمودی دارد و با چه هدفی به‌کار رفته است؟ ۴. آیا در ادب فارسی و به‌ویژه شعر خاقانی، دلیل آفرینی‌های هنری دیگری غیر از آنچه در آثار بلاغی ذکر شده، وجود دارد؟

۱-۲- اهداف و ضرورت تحقیق

تحقیق در جنبه‌های گوناگون بیان هنری سخنوران، مخاطب را در درک عمیق‌تر و علمی‌تر آثار آنان، یاری دهد؛ لذا هدف پژوهش حاضر، کاوش در شیوه‌های هنری بیان دلیل آفرینی و ریشه‌یابی علمی علت بسامد بالای این ظرفیت هنری در شعر خاقانی است که این نکته می‌تواند ابعاد مهمی از کارکرد هنر شاعری او را آشکار سازد. از طرفی «دلیل آفرینی» را باید از ویژگی‌های مهم و «سبک‌ساز» شعر خاقانی دانست که در سراسر قصایدش نمود دارد؛ لذا بر اساس آنچه گفته شد، اهمیت پژوهش حاضر آشکار می‌گردد.

۱-۳- روش تفصیلی تحقیق

این پژوهش بر اساس مطالعه توصیفی و تحلیلی صورت گرفته است؛ بدین شرح که ابتدا بحث دلیل آفرینی هنری در آثار بلاغی متقدم و متأخر، بررسی و سپس به نقد برخی از آرای آنان پرداخته شده است. سپس در بخش اصلی پژوهش با مطالعه دقیق قصاید خاقانی، دلیل آفرینی‌های شعری وی، استخراج و طبقه‌بندی گردیده است. پس از آن با مطالعه در سیر احوال و اطوار شاعرانه خاقانی و سبک بیانی او، علل بسامد فراوان دلیل آفرینی‌ها مورد بررسی و تحلیل علمی قرار گرفته و در پاره‌ای از موارد برای آگاهی بیشتر خوانندگان به شرح برخی از آن‌ها پرداخته شده است.

۱-۴- پیشینه تحقیق

در مورد پیشینه این پژوهش، باید گفت که توجه غالب پژوهشگران شعر خاقانی بر عناصر بیانی همچون تشبیه، استعاره و کنایه بوده و در حوزه بدیع نیز بیشتر بر بدیع لفظی، تکیه کرده‌اند؛ زیرا خاقانی را شاعری لفظ‌پرداز، قلمداد نموده‌اند. از طرفی، شعر خاقانی در زمینه بدیع معنوی، کمتر بررسی شده و اغلب تکیه بر دو آرایه ایهام و تلمیح در شعر اوست. در برخی از گزیده‌های خاقانی نیز به تصاویر شعری، توجه شده و سخنی از دلیل آفرینی ادبی به میان نیامده است؛ آثاری از ضیاءالدین سجادی با نام‌های شاعر صبح (۱۳۷۴) و گزیده اشعار خاقانی (۱۳۸۶)، رخسار صبح از میرجلال‌الدین کزازی (۱۳۸۱)، ارمغان صبح از نصرالله امامی (۱۳۷۱) و گزیده اشعار خاقانی از

عباس ماهیار(۱۳۷۳). در برخی از گزیده‌ها نیز هیچ بحثی از تصویر و بلاغت در شعر خاقانی دیده نمی‌شود. (ر.ک: معدن‌کن، ۱۳۷۸) در مقالات هم اغلب به جنبه‌های بیانی شعر خاقانی پرداخته‌اند؛ مانند مقالات « نام تصویر در ادب پارسی بر پایه قصاید خاقانی(۱۳۸۹)»، « تشبیه بلیغ وصفی در ادب و بلاغت پارسی بر پایه دیوان خاقانی (۱۳۹۱)» و «کارکردهای بلاغی وابسته‌ها در استعاره مصرّحه بر پایه دیوان خاقانی(۱۳۹۱)» از سعید مهدوی‌فر، مقاله «خاقانی؛ معمار زبان و خیال (۱۳۸۹)» از محمدحسین کرمی و جواد دهقانیان و مقاله «شیوه‌های تعلیلی شاعران سبک آذربایجانی»(۱۳۹۴) از نرگس اسکویی که برای پرهیز از اطّاب به این موارد، بسنده می‌شود؛ لذا بر این اساس و تا آن‌جا که نگارندگان این مقاله دریافته‌اند، تحقیق مستقلی در مورد «دلیل‌آفرینی در شعر خاقانی» انجام نگرفته است.

۲- بررسی و نقد دلیل‌آفرینی در کتب بلاغی

از آنجا که در تحقیقات ادبی کهن، مرز چندان دقیقی بین علوم بلاغی (بیان، معانی، بدیع) نبوده و آرایه‌های هریک از این علوم در یک اثر ارائه می‌شده، در ترجمان/البلاغه رادویانی (قرن پنجم)، اولین اثر بلاغی فارسی، صنایع بیانی و بدیعی در کنار هم و در ۷۳ فصل آورده شده‌اند. (ر.ک: رادویانی، ۱۳۶۳) علت، آن است که هنوز این علوم به مرحله کمال نرسیده و راه پیشرفت خود را نیموده بودند. درباره موضوع پژوهش نگارندگان، یعنی بدیع نیز موج لفظی و توجه به صنایع بدیعی از آغاز... باعث گردیده بود تا محققان بلاغت، هم خود را بر تتبع آرایه‌های ادبی مصروف دارند. (ر.ک: پرهیزی، ۱۳۹۶: ۱۵۲) در برخی از آثار بدیع معاصر نیز، تنها به بخش‌بندی لفظی و معنوی، اکتفا کرده‌اند؛ چنانکه پژوهشگری، عدم طبقه‌بندی اصولی صنایع بدیعی را از نقایص این علم می‌شمارد و تقسیم بدیع به لفظی و معنوی را مبهم و ناروشمند می‌خواند. (ر.ک: محبتی، ۱۳۸۶: ۶۰) به علاوه، بلاغیانی که از آرایه‌های بدیع، دسته‌بندی محتوایی ارائه داده‌اند، آثارشان جامع‌ومانع نیست؛ لذا هنوز دسته‌بندی محتوایی جامعی که تمامی آرایه‌های بدیعی را در بر بگیرد و در فهم زیبایی‌شناسی متون، یاریگر باشد و به پشتوانه آن بتوان به درک علمی‌تر آثار ادبی نائل گردید، ارائه نشده است. از طرفی، مجموعه‌ای از مهم‌ترین آرایه‌های بدیع معنوی از دید محتوا، گروه دلیل‌آوری هنری یا دلیل‌آفرینی‌اند که به سبب برخورداری از ظرفیت‌های گوناگون و کاربرد وسیع در متون نثر و نظم فارسی، اهمّیت فراوانی دارند؛ اما علت‌های ادبی با همه

اهمیتشان، هیچ‌گاه به‌شکل تفصیلی، بررسی و تحلیل علمی نشده‌اند؛ لذا با بررسی دقیق آثار بلاغی معاصر، نحوه برخورد بلاغیان با علت‌های ادبی-هنری را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد: گروه نخست در آثار بلاغی‌شان، برخی از صنایع مربوط به دلیل آفرینی را به شکلی پراکنده آورده‌اند و حتی آن‌ها را در یک گروه، قرار نداده و مبحثی را به عنوان استدلال هنری یا دلیل آفرینی ذکر نکرده‌اند و این آرایه‌ها را متعلق به یک مجموعه ندانسته‌اند؛ چنان‌که کتاب *هنجار گفتار*، صنایع بدیعی را طبق حروف الفبا در فهرست آورده و حُسن تعلیل را در «باب‌الحاء» همراه با حسن-الطلب، حسن‌المقطع و... قرار داده و مذهب کلامی و مذهب فقهی را در «باب‌المیم» آورده‌است که این کاستی، نشان می‌دهد، آرایه‌ها از لحاظ محتوایی دسته‌بندی نشده‌اند. (ر.ک: تقوی، ۱۳۶۳: فهرست مطالب) کتاب *بدیع*، نیز از میان آرایه‌های دلیل آفرینی، تنها بهانگی نیک (حسن تعلیل) را ذکر کرده و آن را زیر عناوین حسن طلب، حسن مقطع و حسن تخلص قرار داده است؛ یعنی کلمه «حُسن»، مؤلف را ناچار کرده تا آرایه‌هایی را که با آن آغاز می‌شوند، در کنار هم بیاورد و شگفت آن‌که نویسنده می‌گوید: آن‌ها همه از یک دودمان‌اند. (ر.ک: کزازی، ۱۳۸۷: ۱۶۳) درحالی‌که این آرایه‌ها در محتوا کاملاً با هم متفاوت و هرکدام مربوط به بخش خاصی از بلاغت‌اند. کتاب *فنون بلاغت و صناعات ادبی* نیز حسن تعلیل و مذهب کلامی را با فاصله بسیار از هم، آورده و از مذهب فقهی، سخن نگفته است. کتاب *بدیع نو* نیز با این‌که در مقدمه، به نقد بلاغیان پرداخته، بدیع را به دو دسته سنتی و نو تقسیم کرده که قابل نقد است؛ به‌علاوه، از میان آرایه‌های دلیل آفرینی، تنها حسن تعلیل آورده شده و ابهام، جدا از ابهام آمده است. (مجتبی، ۱۳۸۶: ۱۰۸ و ۱۶۰) در صورتی‌که ابهام دارای گستره وسیع‌تری است و باید ابهام را درون خود، جای دهد. (ر.ک: امامی، ۱۳۹۰: ۳۵) کتاب *رستاخیز کلمات هم‌محسنات بدیعی* را در دو دسته «مفید و غیر مفید» آورده و صنایع مفید را آن می‌داند که باعث افزایش موسیقی می‌شوند و یا موجب تداعی معانی می‌گردند و در ادامه، مذهب کلامی و مذهب فقهی را جزو دسته غیر مفید آورده که از سر بیکاری محض، شکل گرفته‌اند. (ر.ک: شفیعی کدکنی، ۱۳۵۳: ۶۷) صرف نظر از نقدهایی که بر تقسیم‌بندی مفید و غیر مفید، وارد است، باید گفت، چون مذاهب کلامی و فقهی، خارج از مجموعه دلیل آفرینی بررسی شده‌اند، غیر مفید به نظر رسیده‌اند، اما اگر قائل به مجموعه‌ای زیباشناسانه و ادبی باشیم، هرگز این آرایه‌ها را غیر مفید نمی‌دانیم؛ چون در خدمت یک کل قرار دارند. به علاوه در آن اثر، سخنی از حسن تعلیل ارائه نگردیده و در عین اهمیت، به آن پرداخته نشده که بی‌تردید، جزو خیال‌انگیزترین و

مؤثرترین آرایه‌های بدیع معنوی است؛ لذا آشکار می‌شود که بلاغیان مذکور، یا از آرایه‌هایی که با دلیل‌آوری هنری همراهند، بی‌اطلاع بوده‌اند و از این نظر به آن‌ها توجه نکرده‌اند که می‌توانند در حوزه دلیل‌آوری هنری در یک مجموعه قرار بگیرند و یا به سبب کم‌اهمیت پنداشتن، مبحثی را به آن‌ها اختصاص نداده‌اند. گروه دوم از بلاغیان، از دید محتوایی به دلیل‌آوری پرداخته‌اند؛ چنان‌که کتاب *معالم البلاغه*، سه صنعت مذهب کلامی، مذهب فقهی و حسن تعلیل را در کنار هم - آورده؛ بی آن‌که اشاره‌ای به دلیل‌آوری هنری داشته باشد یا اساساً فصل‌بندی خاصی را ارائه دهد. (ر.ک: رجایی، ۱۳۵۳: ۳۷۶) برخی دیگر، علاوه بر تقسیم‌بندی معمول بدیع به لفظی و معنوی، هر کدام از آرایه‌های لفظی و معنوی را با توجه به محتوا در فصلی جداگانه، ذکر کرده‌اند و لذا فصلی را به دلیل‌آوری ادبی اختصاص داده‌اند؛ چنان‌که کتاب *بدیع از دیدگاه زیبایی‌شناسی*، با توجه به محتوا، فصلی را زیر عنوان «استدلال» مطرح کرده و چهار آرایه حسن تعلیل، مذهب کلامی، ارسال مثل و مذهب فقهی را بررسی نموده است. (ر.ک: وحیدیان کامیار، ۱۳۷۹: ۱۴۵) کتاب *نگاهی تازه به بدیع*، فصلی با عنوان «تعلیل و توجیه» دارد و در آن از حسن تعلیل، مذهب کلامی، دلیل عکس و سوال و جواب، نام می‌برد. (ر.ک: شمیسا، ۱۳۸۱: ۱۷۷) در نقد آثار بلاغی گروه دوم باید گفت، نگاه این پژوهشگران، تنها به منابع و آثار کهن متکی بوده و بر آن اساس، آثار خود را تألیف نموده‌اند؛ یعنی با نگاهی تجویزی و نه توصیفی؛ ولی نگارندگان این مقاله در بخش‌های بعدی، از دلیل‌آوری‌های هنری‌ای سخن می‌گویند که می‌تواند زمینه تحقیقی جامع برای دلیل‌آفرینی در گستره ادب فارسی باشد؛ البته این دلایل هنری نویافته، در شعر خاقانی و به تبع آن در دیگر آثار به‌وفور یافت می‌شوند و درک آن‌ها در نگاه زیبایی‌شناسانه خواننده به متون، بسیار تأثیرگذار است.

۱- خاقانی، شاعر دلیل‌آفرین

پژوهشگرانی که در بلاغت شعر خاقانی سخن گفته‌اند، بیشتر به حوزه علم بیان، یعنی تشبیهات، استعارات و کنایات در سروده‌های وی پرداخته‌اند. در زمینه بدیع نیز تا آن‌جا که نگارندگان مقاله، مطلع‌اند اغلب بدیع لفظی مورد توجه بوده و کمتر یا به شکلی گذرا به بدیع معنوی در شعر خاقانی نگریسته‌اند؛ اما بر خلاف آنچه محققان پنداشته‌اند، خاقانی تنها هنرمندی چیره‌دست در عرصه تفننات و بازی‌های لفظی نیست. (ر.ک: معدن‌کن، ۱۳۷۸: ۱۳) با این‌حال، توجه به

مباحث بیان و بدیع لفظی در خاقانی پژوهی به‌خوبی آشکار است؛ چنانکه در سخن و سخنوران، ضمن بررسی تشبیهات خاقانی، درباره بدیع لفظی آمده: «خاقانی به اندازه برخی از همعصران خود، پای‌بند صنایع لفظی نیست و اعمال صنعت در نظر وی، اصل و بنیاد فضیلت و برتری شعرا نمی‌باشد.» (فروزانفر، ۱۳۸۷: ۶۲۰) کتاب شاعر صبح، نیز تنها در مورد ایهام و تناسب، سخن گفته است. (ر.ک: سجادی، ۱۳۷۴: ۲۰) در کتاب ارمغان صبح، هم در این باره آمده: «توجه خاقانی به صنایع‌های بدیعی، متعادل است. او را به این اعتبار نباید شاعری متکلف دانست. خاقانی از میان صنایع مختلف بدیعی به تجنیس، مراعات نظیر، مطابقه و تلمیح، توجه بیشتری دارد. صنعت‌هایی که او به کار گرفته، به صورتی غیر متکلفانه و برای القای قوی‌تر مطالب یا برجسته‌سازی برخی واژگان کلیدی بیت، در کار شده است.» (امامی، ۱۳۸۷: ۲۲) در کتاب شرح دشواری‌های دیوان خاقانی، تکیه بیشتر بر مباحث بیانی و بدیع لفظی است. (ر.ک: کزازی، ۱۳۸۵) کتاب رخسار صبح نیز در مطلبی با نام «خاقانی و هنرورزی» از میان صنایع بدیع معنوی، تنها به تلمیح، ایهام تناسب و بهانگی نیک، اشاره کرده و بدون توضیح، فقط چهار بیت شاهد مثال برای حسن تعلیل آورده و هیچ تحلیلی در این باره، ارائه ننموده است. (ر.ک: همان، ۱۳۶۸: ۲۳۵) کتاب شاعری دیرآشنا به این نکته بسنده کرده که خاقانی پیوسته تناسب‌های معنوی را در قصاید، مراعات می‌کند. (ر.ک: دشتی، ۱۳۵۷: ۶۲) کتاب گزیده اشعار خاقانی نیز به مبحث بیان و به‌ویژه استعاره پرداخته است. (ر.ک: ماهیار، ۱۳۷۳: ۹) سعید مهدوی‌فر نیز چنانکه در پیشینه آمد، مقالاتی در زمینه بیان در شعر خاقانی دارد؛ لذا آشکار است که تحقیقی جامع در مورد بدیع معنوی در شعر خاقانی انجام نگرفته است. در این پژوهش، نگارندگان یکی از مجموعه آرایه‌های بدیع معنوی (دلیل آفرینی) یا به نوشته محقق: «استدلال» (وحیدیان کامیار، ۱۳۷۹: ۱۴۵) را همراه با ذکر علل بسامد بالای آن در شعر خاقانی، بررسی و تحلیل نموده‌اند؛ زیرا فراوانی این آرایه‌ها در شعر خاقانی به‌حدی است که می‌توان آن را ویژگی سبکی شعر خاقانی برشمرد و او را «شاعر دلیل‌آفرین» نام نهاد.

۴- علل گستردگی آرایه‌های دلیل‌آفرین در شعر خاقانی

اغلب شاعران برای پربارکردن شعر خود، از گونه‌های مختلف دلیل‌آفرینی بهره گرفته و انواع آن را در سروده‌هایشان به کار برده‌اند؛ چنانکه، حافظ به حسن تعلیل و ایهام، اعتنایی بیشتر دارد. (ر.ک: همان، ۱۳۷۹: ۱۴۸) اما در شعر خاقانی، کاربرد انواع دلیل‌آفرینی، بسیار است؛ به گونه‌ای که از حروف یا اداتی با معنای تعلیل، مانند «از آن، از آنکه، زان، که، زان قبَل، تا، بدان‌تا، ازیرا

و...» بهره برده و کمتر قصیده‌ای دیده می‌شود که از رهگذر این حروف تعلیلی، چندین مورد علت‌آوری نداشته باشد؛ برای مثال در قصیده منطق‌الطیر:

بلبل گفتا که گل، به ز شکوفه است «از آنک» شاخ، جنیبت کش است گل، شه والا جناب
قمری گفتا ز گل، مملکت سرو به «ک» اندک بادی کند مملکت گل، خراب
(خاقانی، ۱۳۸۷: ۶۴ و ۶۵)

لذا در این جا به تحلیل مهم‌ترین علل بهره‌مندی خاقانی از انواع دلیل‌آوری هنری می‌پردازیم.

۴-۱- آگاهی عمیق به دانش زمانه و بهره‌مندی از ذهن و زبان استدلالی

یکی از علل فراوانی دلیل‌آفرینی در شعر خاقانی، ساختار علمی و استدلالی ذهن او است؛ چنانکه وی در زمینه دانش‌های عصر، آگاهی عمیقی داشته و این نکته در شعرش نیز نمود یافته است؛ البته دانش‌ها و علوم دیگر شاعران نیز در شعرشان بازتاب دارد، اما توجه وسیع خاقانی در پاره‌ای از موضوعات علمی، به‌حدی است که نمی‌توان آن را در زمره تفننات عمومی و سنتی دیگر شاعران محسوب نمود و به‌خوبی پیداست که آگاهی‌های جامع او، موجب اشتغال ذهنی عمیقش به این موضوعات شده است. (ر.ک: معدن‌کن، ۱۳۸۷: ۱۸) بر این اساس، اشراف خاقانی بر علوم چون طب، نجوم، پزشکی، کیمیا، قرآن و حدیث، تفسیر و... باعث شده که ذهن خلاق وی در شعر نیز در پی علت‌آفرینی باشد و برای هر سخن خود، دلیلی بیاورد و این امر تا حدی ناخودآگاه و طبیعی می‌نماید؛ چنانکه:

جهان انباشت گوش من به سیماب بدان تا نشنوم نیرنگ این زن
(خاقانی، ۱۳۸۷: ۴۹۳)
گل در میان کوره، بسی درد سر کشید تا بهر رفیع درد سر ما گلاب شد
(همان: ۱۳۸)

البته با توجه به ذهن و زبان علت‌جوی خاقانی، علت‌آوری ادبی را نه تنها در قصاید، بلکه در

غزل‌های وی که طبعاً بیشتر با ذوق و خیال، سروکار دارند نیز مشاهده می‌کنیم:

خوش بخندم چو زلف او بینم زآنکه شکلش هلالی افتاده است
(همان: ۷۹۸)

بار عتاب او نتوانم کشید، از آنک دل را سزای هودج او بارگیر نیست
(همان: ۸۱۱)

در مرثیه که عواطف و احساسات شاعر غلیان می‌کند و مجالی برای صنعت‌پردازی نیست و خاقانی: «وقتی درمرگ زن خود سوگواری می‌کند، ساده‌ترین و بشری‌ترین الفاظ را به کار می‌برد و به تعبیر خانیکوف، گویی اندوه، دانش او را از بین می‌برد» (زرین‌کوب، ۱۳۸۹: ۲۹) با این حال در فقدان همسرش نیز علت‌آوری را فراموش نمی‌کند:

چشمِ تو گر شد شکوفه‌بار، سزد زانک میوهٔ جان از شکوفه‌زارِ تو گم شد
(خاقانی، ۱۳۸۷: ۸۶۸)

به علاوه در مرثیه‌های پسرش و امام محمد یحیی هم از این ترفند بیانی، سود جسته است؛ لذا نگارندگان در تحلیل ذهن دلیل‌آفرین خاقانی و بازنمود آن در شعرش، برآنند که سبب آن را باید در دو امر تأثیرگذار بر زندگی وی جستجو کرد: نخست، محیط علمی ناحیه ازان که از چند شهر، تشکیل می‌شده و دارای موقعیت جغرافیایی مناسب، گذرگاه ادیان و به تبع آن، مرکز علمی بوده و شاید به همین سبب، وی گنجی را «خیرالبلاد و اطمینان» خوانده است. (ر.ک: خاقانی، ۱۳۶۲: ۱۹۲) همچنین در ناحیه ازان، بالغ بر هفتاد و دو زبان رایج بوده (ر.ک: امامی، ۱۳۸۷: ۱۷۹) و این گوناگونی زبان‌ها و ادیان و در نتیجه، داد و ستد فرهنگ‌های مختلف، گواهی بر وضعیت مطلوب علمی آن ناحیه است. دلیل دیگر، استادان و مربیان خاقانی‌اند که برجسته‌ترین آنان، عمویش بوده است: «خاقانی، زبان عربی و مقدمات علوم پزشکی و نجوم و حکمت الهی را نزد عمش فرا گرفت.» (ماهیار، ۱۳۷۳: ۵) لذا وی مباحث علمی گوناگون را که از استادانش آموخته، در قالب شعر بیان کرده؛ زیرا زبان او، زبان شعر است و هرچه را اندیشیده یا دیده و شنیده، با زبان شعر بیان کرده است. (ر.ک: سجادی، ۱۳۸۶: ۱۷)

۲-۴- کاربرد فراوان مباحث حکمی و اندرزی

نکته دیگر آن‌که خاقانی، قصاید بسیاری در مباحث زهد و اندرز دارد و تکیه بر مفاهیمی چون فقر معنوی، ترک تعلقات، عزلت‌گزیدن، توجه به عقبا و... او را پیرو سنایی نموده است؛ چنان‌که در استدلالی هنری (حسن تعلیل) می‌گوید:

بَدَلِ منِ آمدم، اندر جهان، سنایی را بدین دلیل، پدر نامِ من، بدیل نهاد
(خاقانی، ۱۳۸۷: ۱۱۳۹)

با توجه به بُعد حکمت و اندرز، آشکار است که دلیل‌آفرینی در شعرش نمود ویژه‌ای یابد؛ زیرا ذکر دلیل، در تقویت جنبه‌های اقتناعی سخن، تأثیر بسیار دارد؛ برای مثال:

عُزَلتِ گزین که از سرِ عزلت شناختند آدمِ درِ خلافت و عیسی ره سما

(همان: ۱۲)

چرا چو لاله نشکفته، سرفکنده نه‌ای؟ که آسمان ز سرافکنندگی‌ست پابرچا

(همان: ۲۳)

البته خاقانی در این ابیات از مذهب فقهی بر اساس تمثیل، بهره برده که در حوزه معانی زهد

و حکمت، بیشترین نوع خیال، همین آرایه تمثیل است. (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۸: ۳۹۱)

۳-۴- خودستایی و دیگرستیزی

از دیگر انگیزه‌های دلیل‌آفرینی خاقانی، خودستایی و دیگرستیزی اوست. خودستایی خاقانی به حدی است که یکی از پژوهشگران، اولین و برجسته‌ترین ممدوح او را «افضل‌الدین بدیل خاقانی شروانی» می‌داند. (استعلامی، ۱۳۸۷: ۲۸) خاقانی برای آن‌که خودستایی‌ها و دیگرستیزی‌ها پیش را واقعی نماید و خواننده را با آن موافق سازد، ناچار در پی دلیل‌آوری است و بی‌شک هرگاه سخنوری بخواهد، ممدوحی را ستایش یا کسی را نکوهش کند، دلایل هنری عرضه می‌نماید تا آن دلایل غیر واقعی، با بیان بلیغ شاعر بر جان مخاطب بنشیند و مورد پسندش واقع گردد؛ زیرا: «آدمیان بیش و پیش از هر چیز، اسیر نیروی خیال خویشند و هیچ چیز چون تخیل، آنان را تحت نفوذ خود قرار نمی‌دهد؛ چنان‌که شنونده در عین علم به ناواقعی بودن بسیاری از گفته‌های شاعرانه، تحت تأثیر قرار می‌گیرد و آیت تخیل کلامی را بر واقعیت خارجی، ترجیح می‌دهد.» (محبّتی، ۱۳۸۸: ۳۷۶)

شعر من فالی است نامش سعد اکبر گیر، از آنک

راوی من در ثنات، از سعد اصغر ساختند

(خاقانی، ۱۳۸۷: ۱۸۳)

از نیم شاعران سخن من مجوی از آنک

ناید همی ز آهن بدگوهر، آینه

(همان: ۵۷۵)

۵- ارتباط مذهب کلامی با دلیل‌آفرینی‌های خاقانی

تعریف علمی و موجز مذهب کلامی: «آن است که سخن را با دلیل و برهان عقلی یا خطابی و ذکر امور مسلم غیر قابل انکار، چنان اثبات کنند که موجب تصدیق شنونده باشد.» (همایی، ۱۳۸۹: ۳۰۸) هرچند، جزو آرایه‌هایی پنداشته شده که از سر بیکاری محض، ابداع شده، (ر.ک: شفیع کدکنی، ۱۳۵۳: ۶۷) اما اگر در مرحله اول به ویژگی‌های این آرایه دقت گردد و در مرحله دوم، این آرایه جزو یک کل، یعنی مجموعه دلیل‌آفرینی پنداشته شود، می‌توان آن را صنعتی

هنری و زیباشناسانه محسوب کرد. شمیسا نیز تعریف‌هایی را در مذهب کلامی می‌آورد و می‌افزاید: «این‌گونه مطالب در ادبیات، مسائل عاطفی از قبیل مرگ و زندگی، عشق و نفرت، داد و بیداد است.» (شمیسا، ۱۳۸۱: ۱۸۰) لذا روشن است که مسائل عاطفی مذکور، با روحیه پراحساس خاقانی، متناسب و بدیهی است که برای سوگ‌سرود، حسب حال، شکایت و مفاهیم عاطفی دیگر به این آرایه معنوی، توسل جوید و احساسات خود را با بهره‌مندی از براهین عقلی، چنان بیان کند که مخاطب با او همراه شود؛ برای نمونه:

ما بارگه دادیم، این رفت ستم بر ما بر قصر ستمکاران تا خود چه رسد خذلان
(خاقانی، ۱۳۸۷: ۴۶۶)

شاعر از زبان دندانۀ کاخ مداین، چنین استدلال می‌کند که ما بارگاه عدل و داد بودیم، ولی روزگار چنین بر سرمان آورد؛ باید دید که به قصر ستمکاران، چه ذلتی می‌رسد.

مگر به ساحت گیتی نماند بوی وفا که هیچ آنس نیامد ز هیچ انس، مرا
(همان: ۴۴)

خاقانی چنین استدلال می‌کند که گویا در جهان، نشانه‌ای از وفا نمی‌توان یافت؛ زیرا تا کنون از هیچ انسانی، انس و دوستی، نصیب من نشده است؛ روشن است که خاقانی در این بیت، بدبینی خود را از جهان و ابنای روزگار که ریشه در فطرت و ساختار روانی شاعر دارد، (ر.ک: امامی، ۱۳۸۷: ۱۲) با علت ادبی، طبیعی جلوه کرده، مخاطب با وی همزادپنداری می‌کند.

آسودگی مجوی که کس را به زیر چرخ اسباب این مراد، فراهم نیامده است
(همان: ۸۰۱)

نه روح‌الله بر این دیر است، چون شد چنین دجال فعل، این دیر مینا؟...
چرا عیسی، طبیب مرغ خود نیست که آکمه را تواند کرد بینا؟
(خاقانی، ۱۳۸۷: ۴۰)

بدین شیوه، خاقانی گلایه‌های خود را که گاه با ترک ادب شرعی همراهند، غیر مستقیم و با مذهب کلامی، بیان می‌کند. از طرفی، آگاهی وی از علوم زمانه که بر ذهن و زبان او تأثیر نهاده‌اند، باعث شده که گاه برای خلق دلیل هنری، مباحث علمی و خشک را وارد شعر کند:

نه مه غذای فرزند، از خون حیض باشد پس، آبله برآید صورت شود مجدر
نه ماه خون حیضی گر آبله بر آرد، سی سال خون خلقی، آخر چه آورد بر؟
(همان: ۲۷۲)

علاوه بر این موارد که اغلب بر مسائل عاطفی و اجتماعی تأکید دارند، ویژگی کاربردی دیگر مذهب کلامی: «آن است که متکلم برای صحت دعوی خویش یا ابطال قول خصم، حجت و برهانی عقلی ارائه نماید که بتوان آن را به سوی علم کلام، نسبت داد.» (پرهیزی، ۱۳۸۹: ۴۷۹) لذا این ویژگی مذهب کلامی با خودستایی‌ها و دیگرستیزی‌های شعر خاقانی، تناسب دارد؛ چنان‌که او همواره با ارائه دلایل عقلی، خصم را به سکوت و پذیرش سخن خود وا می‌دارد و این نکته، یکی از علل بسامد بالای این آرایه در شعر اوست:

کاهل دانش را ز هر لفظ، امتحان آورده‌ام	پادشاه نظم و نثرم در خراسان و عراق
شیوه تازه، نه رسم باستان آورده‌ام	مُصنّفان، استاد داندم که از معنی و لفظ
(همان: ۳۴۶)	
کایشان ز نخزند همه، خامه‌زن نیند	از نوکِ خامه، دفتر دلشان سیه کنم
(همان: ۲۱۶)	

۶- ارتباط مذهب فقهی با دلیل آفرینی‌های خاقانی

تمثیل، ظرفیتی بیانی است که شاعر با آن، در پی القای کلام خود به مخاطب است؛ لذا بر تأثیر سخن ادبی می‌افزاید و جنبه اقناعی آن را تقویت می‌کند. عبدالقاهر جرجانی، معتقد است که تعبیر با تمثیل، بیش از تعبیر با غیر آن، اثر دارد. (ر.ک: جرجانی، ۱۳۶۱: ۷۲) از ویژگی‌های دیگر تمثیل، آن است که «معانی را محسوس‌تر می‌کند و در القای مفاهیم، سهمی به‌سزا دارد.» (شفیعی-کدکنی، ۱۳۸۸: ۴۵۵) تمثیل در قصاید خاقانی به‌فراوانی، وجود دارد:

خویش‌تن هم‌نام خاقانی شمارند از سخن	پارگین را ابر نیسانی شمارند از سخا
خود مدیحت را به گفتِ او کجا باشد نیاز	مُصخّف مجد از پر طاووس، کی گیرد بها
	(خاقانی، ۱۳۸۷: ۳۴)
	(همان: ۳۹)

از سویی، تمثیل، در بیان معانی حکمی و اندرزی، کاربردی ویژه دارد و به دلیل ظرفیت‌های معنایی و تداعی‌گرایانه: «از مؤثرترین شکل‌های ادبی برای تبلیغ آموزه‌های دینی و اخلاقی است.» (فتوحی، ۱۳۸۹: ۲۵۰) تمثیل را می‌توان اساس مذهب فقهی دانست؛ لذا زمانی که شاعر از تمثیل برای دلیل‌آوری هنری بهره می‌جوید، این آرایه را به کار می‌برد: «مذهب فقهی در حقیقت، استدلال تمثیلی است؛ یعنی آوردن مثال برای اثبات چیزی.» (وحیدیان کامیار، ۱۳۷۹: ۱۵۲) نویسنده صور خیال نیز می‌گوید که تشبیه تمثیل را می‌توان گونه‌ای از استدلال شاعرانه دانست. (ر.ک:

شفیعی کدکنی، ۱۳۸۸: ۸۴) پژوهشگری هم نام این آرایه را از ابداعات بلاغیان معاصر می‌داند: «این لقب، اختراع یکی از معاصرین است و گوید که مذهب کلامی، اقامه حجّت و دلیل است و مذهب فقهی، قیاس و تمثیل و آنچه مسمّی به تمثیل است، نزد منطقی که فقها قیاس گویند، اثبات مدعا نکند؛ بالجمله در اصطلاح، نزاعی نیست.» (پرهیزی، ۱۳۹۶: ۴۷۹) خاقانی به وفور برای بیان مفاهیم مختلف حکمی و اندرزی از استدلال تمثیلی یا مذهب فقهی، بهره جسته که تفاوت آن با تمثیل، آن است که وی در مذهب فقهی، همواره از حروفی بهره می‌جوید که مفهومی تعلیلی دارند و نگارندگان، آن‌ها را «ادات تعلیلی» می‌نامند؛ حروفی چون: از آنک، از آن، زیرا، که، از بهر، برای، ز، از برای و...:

فتراکِ عشقِ گیر، نه دنبال عقل از آنک عیسیت دوست، به که حواریت آشنا
(خاقانی، ۱۳۸۷: ۱۲)

به بند دهر، چه ماندی؟ بمیر تا برهی که طوطی از پی این مرگ شد ز بند، رها
(همان: ۲۴)

۷- ارتباط حُسن تعلیل با دلیل آفرینی‌های خاقانی

حسن تعلیل، یکی از آرایه‌های خاص شعر فارسی است که از روزگار رودکی، نمود داشته و تا به امروز، شاعران به شیوه‌های مختلف از این بیان هنری، بهره جسته‌اند. حسن تعلیل را باید مهم‌ترین آرایه از میان دلیل آفرینی‌ها دانست؛ زیرا خیال‌انگیزترین حالات را ممکن و طبیعی نشان می‌دهد. در واقع، برخی از اموری را که در عالم، هیچ ارتباطی با یکدیگر ندارند، نه تنها به هم مرتبط می‌سازد، بلکه بین آن‌ها ارتباط علی و معلولی برقرار می‌نماید؛ لذا رمز ماندگاری و کاربرد حسن تعلیل تا دوره معاصر را باید در این نکته دانست. کتاب زیور سخن در بدیع فارسی می‌نویسد: «تعلیل به معنی بیان علت است و در اصطلاح علم بدیع، حسن تعلیل آن است که شاعر برای بیان مطلبی، علتی ذوقی بیان کند که در واقع، علت حقیقی آن نباشد، ولی لطف و رونقی به کلام وی ببخشد.» (صادقیان، ۱۳۸۸: ۹۸) محقق هم می‌گوید: «حسن تعلیل، آوردن دلیل شاعرانه و خیال‌انگیز برای امری است؛ دلیلی ادعایی نه واقعی برای زیبایی آفرینی، مانند این شعر:

دشمن زندگی است موی سپید روی دشمن، سیاه باید کرد
(وحیدیان کامیار، ۱۳۷۹: ۱۴۶)

البته بلاغیان دیگر نیز تعاریفی از حسن تعلیل ارائه داده‌اند که برخی از آن‌ها، نارسایی‌هایی دارند و پژوهشی به بیان آن‌ها و نقد تعاریف انواع حسن تعلیل پرداخته است. (ر.ک: تشکری و زکی نژادیان، ۱۳۹۹: ۳۵) از سویی، علت ادبی ذکر شده توسط شاعر باید دارای ویژگی‌هایی باشد که بلاغیان فارسی‌زبان، چندان به این موضوع نپرداخته‌اند و تنها در بین بلاغیان عرب‌زبان، شبانک سه شرط یا ویژگی را برای حسن تعلیل ذکر می‌کند: «۱- آن تکون غیر حقیقه، ای لیس هی عله ذلک الوصف فی نفس الامر و واقع الحال ۲- و آن تکون خیالیه، فیها دقه الصنعه الشاعره و ذکاء قریحه و التظرف و الملاحه ۳- آن تکون مناسبه للغرض الذی سیقت من اجله من مدح او غیر.» (شبانک، بی- تا: ۸۶)؛ یعنی علت ادبی باید نخست، ادعایی باشد نه علت واقعی آن، دوم آن‌که این علت ادعایی باید به شکلی ظریف و آمیخته به صنایع، ارائه شود که با آن صفت، ارتباط پیدا کند و این، قید «نیک» در بهانگی نیک فارسی است و سوم این‌که علت ادبی، متناسب با هدف گوینده ذکر شود. حضور این ظرفیت هنری در شعر هر دوره، متفاوت است؛ اما غالباً در همه اشعار به کار رفته است. یکی از شاعرانی که توجهی ویژه به این آرایه معنوی داشته، خاقانی است که بسامد بهره-گیری وی از این ظرفیت هنری به گونه‌ای است که می‌توان حسن تعلیل و یا علت‌آفرینی را یکی از مهم‌ترین عناصر سبک‌ساز شعر او دانست که این مهم، مورد غفلت خاقانی پژوهان قرار گرفته و اغلب به آرایه‌های بیانی و بدیع لفظی در شعرش پرداخته‌اند.

۱-۷- کارکرد حسن تعلیل در مدح و ستایش

یکی از مهم‌ترین اهداف خاقانی از حسن تعلیل، مدح و ستایش است و او ستایش‌ها را اغلب با کمک این آرایه، عرضه می‌کند؛ چنان‌که در ستایش پیامبر (ص) چنین می‌سراید:

گردون پیر گشت مرید کمال او پوشید از ارادتش، این نیلگون و طبا
(خاقانی، ۱۳۸۷: ۱۴)

خاقانی، علت کبودی رنگ آسمان را آن می‌داند که خرقة ارادت از حضرت رسول (ص) دریافت نموده و چون رنگ خرقة‌ها تیره بوده، خاقانی این نکته را به عنوان دلیل هنری آورده است. به علاوه در بیت، آشنایی زدایی معنایی وجود دارد؛ چون اصولاً افرادی که در طریق سلوک بوده‌اند، از پیر و مراد خود، خرقة می‌ستانند؛ خرقة‌های تبرک و ارادت و خرقة جانشینی، اما در این بیت به جای آن‌که جوان از پیر خرقة بستاند، آسمان خمیده و پیر، از جوان (پیامبر) خرقة ارادت گرفته و این‌گونه خاقانی، پیامبر را مدح گفته و بالاتر از آسمان نامیده است.

فلک به دایگی دین او درین مرکز زنی است بر سر گهواره‌ای بمانده دوتا
(همان: ۲۰)

علاوه بر استفاده خاقانی از حسن تعلیل در مدح رسول اکرم (ص)، در قصایدی دیگر برای
ممدوحانی نظیر شروانشاه، لیالواشیر و... از ساختار هنری حسن تعلیل، یاری جسته است:

تیغ او خواهدگرفتن روم و هند از بهر آنک این دوجا را هست مریخ و زحل، فرمانروا
(همان: ۳۶)

هر شب برای طرف کمرهای خادمانش دریای چرخ، لؤلؤ لالا برافکنند
(همان: ۱۹۶)

۲-۷- کارکرد حسن تعلیل در بیان مسائل علمی

کاربرد علومی چون طب، نجوم، موسیقی، کیمیا و... در شعر شاعرانی که به این علوم
آگاهی داشته‌اند، نمود فراوان دارد: «آوردن معانی علمی و فلسفی در شعر از ابوالفرج رونی آغاز
گشت و انوری و خاقانی در آن تا حدی افراط کردند.» (زرین کوب، ۱۳۸۴: ۵۲) خاقانی نیز بسیاری از
نکات علمی و فلسفی را که زبان علمی دارند، با توسل به این آرایه، به زبان ادبی تبدیل کرده و
علاوه بر توصیف مضمون خود، به لطافتشان افزوده است؛ چنان‌که:

تا رست قرصه خور، از ضعفِ علتِ دی بیماری دق آمد شب را که گشت لاغر
(خاقانی، ۱۳۸۷: ۲۷۵)

شه اختران زان زرافشان نماید که اکسیر زره‌ای آبان نماید
(همان: ۲۲۰)

۳-۷- کارکرد حسن تعلیل در بیان زهد و اندرز

خاقانی برای بیان مسائل زهد و اندرز نیز از حسن تعلیل بهره جسته است؛ زیرا یکی از
ویژگی‌های مهم حسن تعلیل، برجسته‌نمودن کلام است. (ر.ک: وحیدیان کامیار، ۱۳۷۹: ۱۴۶) بنا بر این
خاقانی برای تأثیرگذاری بیشتر، گاه سخنان حکمی و اندرزی خود را در قالب این ظرفیت هنری،
بیان می‌کند؛ البته در میان آرایه‌های دلیل‌آفرین بیان نکات تعلیمی، حسن تعلیل نسبت به مذهب
فقهی، ارزش کمتری دارد؛ زیرا از سویی، علت و معلول در مذهب فقهی نسبت به حسن تعلیل،
بیشتر به عالم واقع نزدیک است؛ درحالی‌که بُعد تخیلی حسن تعلیل، گسترده‌تر است و بیشتر
درساحت زبان ادبی، حضور دارد. ازسوی دیگر، اساس مذهب فقهی، یک تشبیه تمثیل می‌باشد و
بدیهی است که تشبیه و تشبیه تمثیل در ادب تعلیمی، جایگاه ویژه‌ای دارند؛ لذا خاقانی با اشرافی

که بر دقایق سخن دارد، از حسن تعلیل‌هایی برای بیان مفاهیم حکمی بهره می‌جوید که زیرساخت تشکیل آن، تشبیه باشد تا تأثیرش را افزون و این آرایه را در ادب تعلیمی، کاربردی‌تر نماید؛ مانند ابیات زیر:

چرا چو لاله‌اش نشکفته، سرفکنده نه‌ای؟ که آسمان ز سرافکنندگی است پابرجا

(خاقانی، ۱۳۸۷: ۲۳)

گیرم چون گل نه‌ای، ساخته خونین لباس کم ز بنفشه مباش، سوخته نیلی و طا

(همان: ۵۲)

۴-۷- کارکرد حسن تعلیل در صحنه‌آرایی و توصیف

این کارکرد حسن تعلیل، در سبک خراسانی بیشتر مورد توجه بوده؛ زیرا «شعر این دوره، برون‌گراست و هرچند دقایق امور عینی را وصف می‌کند، اما با دنیای درون و احساسات و عواطف و مسائل روحی، سر و کار ندارد.» (شمیسا، ۱۳۸۲: ۶۸) منوچهری و فرخی در استفاده از این کارکرد، اهتمام فراوان داشته‌اند. در سبک آذربایجانی نیز خاقانی در اغلب قصاید برای توصیف، از حسن تعلیل بهره برده است؛ چنان‌که:

مه روزه‌دار بود، همانا از آن شده است تن چون خلال مائده‌اش عید لاغرش

(خاقانی، ۱۳۸۷: ۲۹۸)

گر نه خرف شد خریف، از چه تلف می‌کند بر شمر از دست باد، سیم و زر بی‌شمار

(همان: ۹)

۵-۷- کارکرد حسن تعلیل در حسب حال و شکایت

شکایت و حسب حال، از دیگر مضامین شعر خاقانی با بهره‌گیری از حسن تعلیل‌اند:

گیتی سیاه‌خانه شد از ظلمت وجود گردون کبود جامه شد، از ماتم وفا

(همان: ۳۱)

در جامه کبود فلک بنگر و بدان کاین چرخ، جز سراچه ماتم نیامده است

(همان: ۸۰۱)

۸- ارتباط سؤال و جواب با دلیل‌آفرینی‌های خاقانی

این آرایه در ایران، سابقه‌ای کهن دارد و منظومه پهلوی درخت آسوریک، گواهی بر این مدعاست؛ لذا در تعریفش نوشته‌اند: «شعر، مبتنی بر پرسش و پاسخ یا گفتگو باشد. سؤالات یا سخنان باید زیبا و ظریف باشند و مخصوصاً جواب‌ها جنبه ادبی داشته باشند؛ یعنی در آن، نکته‌ای

و هنری باشد. «(شمیسا، ۱۳۸۱: ۱۸۱) این آرایه در شعر خاقانی، بسامد کمی دارد و گویا سبب آن، ویژگی‌های روحی شاعر باشد؛ چون غالب خاقانی‌شناسان برآنند که وی دارای نوعی خودشیفتگی است و از طرفی غالباً در آرایه سؤال و جواب و به‌ویژه در غزل، پاسخ‌دهنده با بهره‌گیری از طنز و احاله به مُحال، سؤال‌کننده را محکوم می‌کند؛ (ر.ک: همان) لذا خاقانی بدین سبب، این آرایه را کمتر به کار برده که نخواستہ در برابر پاسخ‌دهنده، محکوم شود و حتّی وقتی با معشوق به سؤال و جواب می‌پردازد، بر وی، فائق می‌آید:

...گفتم کز بهر خرج، هدیه پذیرد ز من عارض سیمین تو، این رخ زرین سلب
گفت که خاقانیا روی تو زرفام نیست گفتم معذور دار، زر نماید به شب
(خاقانی، ۱۳۸۷: ۷۷۹)

البته وی گاهی از سؤال و جواب برای خودستایی بهره می‌جوید؛ چنانکه در گفتگوی زیر:
دوش نسیمِ سحر، بردِ من حلقه زد گفتم هان کیست؟ گفت قاصدیم آشنا
...گفتم امروز کیست تازه‌سخن در جهان؟ گفت که خاقانی است، بلبَلِ باغِ ثنا
(همان: ۵۶)

گاه نیز باور و تفکر خود را در قالب سؤال و جواب با پیری کاردان به مخاطب، القا می‌کند:
...گفتم به پایگاه ملائک توان رسید؟ گفتا توان اگر نشود دیو، پای‌دام
گفتم گلوی دیو طبیعت توان برید؟ گفتا توان اگر ز شریعت کنی حِسام
گفتم کلیدِ گنجِ معارف توان شناخت؟ گفتا توان اگر نشود نفس، اسیرِ کام...
(همان: ۳۰۱ و ۲)

۹- دیگر علّت‌آوری‌های ادبی و هنری در شعر خاقانی

اکثر بلاغیان معاصر با نگاهی تجویزی و با تکیه بر آثار بلاغی کهن، مهم‌ترین آرایه‌های دلیل‌آفرین را حسن تعلیل، مذهب کلامی، مذهب فقهی، سؤال و جواب و دلیل عکس می‌دانند؛ ولی نگارندگان از علّت‌آوری‌های ادبی-هنری دیگری سخن می‌گویند^۲ که در متون فارسی، سابقه‌ای طولانی دارند، اما مورد توجه قرار نگرفته‌اند؛ البته در این جا قصد نداریم از صنعت‌هایی بی‌محتوا سخن بگوییم؛ چنان‌که محقق می‌گوید، در ادب فارسی بسیاری از ناصنعت‌ها صنعت پنداشته شده و در مقابل، بخشی از زیباترین شگردهای خلاقیت و زیباسازی سخن، هرگز به چشم نیامده‌اند. (ر.ک: محبتی، ۱۳۸۶: ۶۲) لذا کوشیده شده، پُرکاربردترین آن‌ها در شعر خاقانی آورده شوند و چه بسا علل ادبی تازه‌ای نیز یافته گردند.

۹-۱- علت آوری ادبی بر پایه تشبیه

در این نوع، خاقانی برای تأثیرگذاری بیشتر، از تشبیه بهره می‌گیرد؛ البته این نوع دلیل آوری با مذهب فقهی بر پایه تشبیه تمثیل، متفاوت است؛ زیرا در این‌جا، با یک تشبیه برای هنری کردن سخن مواجه‌ایم که این تشبیه همچون مذهب فقهی، اساس سخن نیست:

استخوان، پیشکش کنم غم را زآنکه غم، میهمان سگ‌جگر است
(خاقانی، ۱۳۸۷: ۱۰۶)

شاعر می‌گوید که باید استخوان به غم داد؛ زیرا غم، مهمانی سگ‌جگر، ماندنی و دیرپاست؛ همان‌گونه که واضح است، علت هنری استخوان به غم پیشکش کردن صرفاً با تشبیه غم به مهمان سگ‌جگر و لجاجت، شکل گرفته است. نمونه‌های دیگر:

شاخ امل بزن که چراغی است زود میر بیخ هوس بگن که درختی است کم بقا
(همان: ۱۳)
رخش دانش را بپر دنبال و پی برکش از آنک هفت‌خوان عقل را رستم نخواهی یافتن
(همان: ۴۷۵)

به نظر می‌رسد، بهره‌گیری خاقانی از تعلیل همراه تشبیه و سایر آرایه‌ها، برای کاستن از تکرار یا کلیشه‌ای بودن تصاویر تشبیهی باشد که این نکته با بررسی بیشتر قابل اثبات است.

۹-۲- علت آوری ادبی بر پایه استعاره

در این نوع، سخنور دلیل خود را بر پایه استعاره بیان می‌کند که از شیوه‌های مهم بیان غیر مستقیم است و بر زیبایی شعر، عدم تکرار تصویر و تلاش ذهنی مخاطب می‌افزاید:

اژدها بین حلقه گشته، خفته زیر دامنم زآن نجنبم، ترسم آگه گردد اژدرهای من
(همان: ۴۷۶)

دلیل عدم حرکت شاعر، زنجیر سنگینی است که در زندان بر پایش بسته‌اند و او در بیانی استعاری، آن را اژدها می‌نامد که بیداریش باعث عذاب اوست. نمونه‌های دیگر:

روی در دیوار عزلت کن، در همدم مزن کاندرین غمخانه، کس همدم نخواهی یافتن
(همان: ۴۷۳)
نقش سر زلف او رُست مرا در بصر زآنکه به هم درخورد عنبر و دریا کنار
(همان: ۲۴۶)

۳-۹- علت آوری ادبی بر پایه کنایه

در این نوع، عبارات کنایه‌ی اساس علت آوری ادبی‌اند؛ همراه با تناسب و آرایه‌های لفظی:
 او به قیامت، سپیدروی نخیزد زآنکه سیه بست بر قفای صفاهان
 (همان: ۴۲۹)
 مرجع ضمیر «او» مجیر بیلقانی، شاگرد خاقانی است که با وی ستیزیده و او را نکوهیده است؛
 لذا با دو کنایه «سپیدرو» و «سیه بستن بر قفای کسی» مواجه‌ایم که پایه علت آوری بیت‌اند و کنایه-
 از: «نیکوکار و فرخنده فرجام؛ دژباید و از کسی به بدی یادکردن.» (کزآزی، ۱۳۸۹):

۸۹) به علاوه تضاد میان «سپید و سیه» در دو کنایه، بر غنای بیت افزوده است. نمونه دیگر:
 رخت جان بر بند خاقانی از آنک دل در غمخانه بگشاده است باز
 (خاقانی، ۱۳۸۷: ۹۱۸)
 دل کشید آخر عنان، چون مرد میدان نبود صبر، پی گم کرد چون همدست دستانت نبود
 (همان: ۸۹۱)

۴-۹- علت آوری ادبی بر پایه بازی با حروف و کلمات

سیب صفاهان، الف فزود، در اول تا خورم آسیب جانگزای صفاهان
 (همان: ۴۳۰)
 عیب شروان مکن که خاقانی عیب شهری چرا کنی به دو حرف
 کاول شرع و آخر بشر است (همان: ۱۱۰)

۵-۹- علت آوری ادبی بر پایه قرآن و حدیث

در این نوع علت آوری، باید دلیل ادبی و هنری بر پایه قرآن و حدیث باشد؛ برای نمونه:
 گوشت زهرآلود دانایان خورم، زان هر زمان تلخ تر باشم و گر شویی به آب کوثرم
 (همان: ۳۹۰)
 «خوردن گوشت کسی» کنایه از «کسی را به زشتی یادکردن» است که زیرساخت آن آیه شریفه
 ۱۲، سوره حجرات می باشد: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ وَلَا تَجَسَّسُوا وَلَا يَغْتَب بَّعْضُكُم بَعْضًا أَيُحِبُّ أَحَدُكُمْ أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا فَكَرِهْتُمُوهُ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ تَوَّابٌ رَّحِيمٌ»؛ ای اهل ایمان، از بسیار پندارها در حق یکدیگر اجتناب کنید و نیز از حال درونی
 هم تجسس مکنید و غیبت یکدیگر را روا مدارید. آیا شما دوست می‌دارید، گوشت بردار مرده

خود را بخورید؛ البتّه کراهت از آن دارید و از خدا بترسید که بسیار توبه‌پذیر و مهربان است. (۴۵/

۱۲) در ابیات زیر، دلیل‌آوری بر اساس حدیث است:

اوست مختار خدا و چرخ و ارواح و حواس ز آن گرفتند از وجودش منت بی منتهی
(خاقانی، ۱۳۸۷: ۴۱)

که پایه دلیل‌آوری، حدیث «لولاکَ لَمَا خَلَقْتُ افلاکَ» (ر.ک: معدن‌کن، ۱۳۸۷: ۱۵۱) است.

هم امارت هم زبان دارم، کلید گنج عرش وین دو دعوی را دلیل است از حدیث مصطفی
(خاقانی، ۱۳۸۷: ۳۳)

اشاره به دو حدیث پیامبر اکرم (ص) است: اوّل «الشّعراءُ أمراءُ الکلامِ» و دوم «انّ اللهَ کنزاً تحتَ العرشِ مفاتیحُهُ السینةُ الشّعراءُ». (ر.ک: کزازی، ۱۳۸۹: ۴۸)

۶-۹- علت‌آوری ادبی در پاسخ به پرسش مقلّد

یکی از نمونه‌های هنری دلیل‌آوری، این است که شاعر «دلیلی در پاسخ به پرسشی مقلّد» می‌آورد؛ یعنی گمان می‌کند که با خواندن شعر، امکان دارد سؤالی برای مخاطب ایجاد شود؛ لذا پیش‌تر خودش، سؤال را پاسخ می‌دهد که این نوع، با «سؤال و جواب» متفاوت است؛ زیرا در سؤال و جواب، هر دو شخصیت، مشخص‌اند و اغلب به شکل مناظره و گفتگوست، اما برای این نوع، دو دلیل هست: ۱. ممکن است شاعر، آگاه باشد که در کلامش ابهام یا تعقید وجود دارد و برای رفع آن، توضیحی همراه با بیان علت می‌آورد. ۲. سخن خویش را مؤکّد سازد؛ همراه با ایجاد بار روانی مثبت برای تقویت جنبه اقتناعی شعر:

این‌دم شنو [چرا؟] که راحت از این‌دم شود پدید وین جا طلب [چرا؟] که حاجت از این‌جا شود روا
(خاقانی، ۱۳۸۲: ۴۳)

ز خاقانی، این منطق الطیر بشنو [چرا؟] که چون او معانی‌سرای نیایی
(همان: ۵۸۳)

۷-۹- علت‌آوری ادبی در پاسخ به پرسش خویش

در مواردی شاعر، سؤالی از خود می‌پرسد و خود نیز دلیلش را ذکر می‌کند که این سؤال برای تأیید سخن و ایجاد بار روانی همراهی مخاطب با شاعر است؛ البتّه پاسخ سؤال در این جا، آشکار است و پرسشگری و ارائه دلیل، مطرح نیست، بلکه شاعر می‌خواهد نظر خواننده را در مورد مطلب بداند و او را در ادراک هنری حاصل‌شده، سهیم کند؛ گویی به مخاطب، دلیل مسأله را می‌

گوید و نظر او را جویا می‌شود. به علاوه باید گفت که این نوع دلیل‌آوری با علم معانی، ارتباط زیادی دارد و در جمله‌هایی با استفهام انکاری، استفهام تقریری و تجاهل العارف می‌تواند به کار رود؛ برای نمونه:

با که گیرم انس؟ کز اهل وفا بی‌روزیم روزی من نیست یا خود نیست در عالم، وفا؟
(خاقانی، ۱۳۸۷: ۴۲)

عاقل کجا رود؟ که جهان، دارِ ظلم گشت نحل از کجا چَرَد؟ که گیا زهرِ ناب شد
(همان: ۱۳۶)

در نمونه اول، شاعر به سه پرسش خود در مورد یک موضوع (عدم وفاداری در جهان و میان مردم) و با هدف تأکید بر این نکته که خود گرفتار آن است، یک پاسخ ادبی داده و در نمونه دوم، برای دو پرسش خویش، دو پاسخ هنری آورده که مصراع دوم، تمثیلی برای مصراع اول است و به دلیل «ارج نهادن به دانایان و از بین رفتن ارزش آنان در جامعه» حسرت می‌خورد.

۱۰- نتیجه

از آن‌جا که دسته‌بندی محتوایی بدیع، به‌ویژه بدیع معنوی در فهم زیبایی‌شناسانه‌ی مخاطب از متون، سودمند است، لذا مجموعه آرایه‌های دلیل‌آفرین از اهمیت بالایی برخوردارند که انواع آن در شعر خاقانی، بسامد بالایی دارد و از این رو می‌توان دلیل‌آفرینی را از عناصر سبک‌ساز شعر خاقانی برشمرد و او را «شاعرِ دلیل‌آفرین» نام نهاد. برخی از دلایل مهم در تحلیل بسامد بالای این نوع بیان هنری در شعر خاقانی، سه مورد زیر است: نخست، آشنایی عمیق او به علوم زمانه و داشتن ذهن وزبانی استدلالی؛ دلیل دوم، گستردگی مفاهیم اندرزی و حکمی در شعر وی که طبعاً با ارائه دلیل هنری، موجب افزایش جنبه‌های اقناعی سخن می‌شود و همچنین تمثیل که اساس یکی از آرایه‌های دلیل‌آفرین، یعنی مذهب فقهی است و در مفاهیم دینی، کاربرد بسیار دارد و علت سوم، خودستایی و دیگرستیزی خاقانی است که برای پذیرش خودستایی‌ها و دیگرستیزی‌ها در ذهن مخاطب از طریق تأثیرگذاری و القای اندیشه، از انواع دلایل هنری بهره جسته است. از سویی، خاقانی از انواع آرایه‌های دلیل‌آفرین با توجه به مقتضای سخن، بهره گرفته است؛ چنان‌که در مذهب کلامی با ذکر امور مسلم و غیر قابل انکار، سخن خود را به نحوی ارائه نموده که مورد قبول مخاطب واقع گردد و آرایه مذهب فقهی را بیشتر برای بیان مفاهیم حکمی و اندرزی به کار گرفته تا تأثیرگذاری بیشتری بر مخاطب داشته باشد. به علاوه خاقانی حسن تعلیل را با اهداف

مختلفی همچون مدح و ستایش، بیان مسائل علمی، مباحث زهد و اندرز، توصیف و حسب حال به کار گرفته است. از سوی دیگر در تحلیل علت بسامد پایین آرایه سوال و جواب نیز باید اشاره نمود که بیشتر در سنت غزل، رسم بر آن است که در سوال و جواب، شاعر(عاشق) محکوم شود و این نکته با طبع خودستای خاقانی، سازگار نیست؛ با وجود این، در قصاید نیز این آرایه را در سوال و جواب با کسانی مانند پیر کاردان و... در راستای خودستایی به کار برده است. وی علاوه بر آرایه‌های مذکور، بسیاری از مضامین خود را با دلایل هنری دیگری که دارای زیرساختی بلاغی-اند، آورده است؛ مانند دلیل آوری‌های ادبی بر پایه تشبیه، استعاره، کنایه، قرآن و حدیث، بازی با حروف و کلمات، علت آوری در پاسخ به پرسش مقدر و علت آوری در پاسخ به پرسش خویش که در این نوع، دلیل آوری مورد نظر شاعر نیست، بلکه قصد نهایی از آن، ایجاد بار روانی مثبت و همسونمودن مخاطب با خواست خویش است.

۱۱- منابع

- ۱- قرآن کریم، ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای. چ ۴. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۸۹.
- ۲- استعلامی، محمد، نقد و شرح قصاید خاقانی. چ ۱. تهران: انتشارات زوار، ۱۳۸۷.
- ۳- اسکویی، نرگس، شیوه‌های تعلیلی شاعران سبک آذربایجانی. شعرپژوهی (بوستان ادب). س ۷. ش ۱. شیراز: ۱۳۹۴ / ۲. صص ۲۹-۴۸.
- ۴- امامی، نصرالله، ارمغان صبح (برگزیده قصاید خاقانی). چ ۴. تهران: انتشارات جامی، ۱۳۸۷.
- ۵- امامی، نصرالله، صور ابهام ذاتی در غزل‌های حافظ. حافظ‌پژوهی. دفتر ۱۴. صص ۵۸-۳۵، تهران: ۱۳۹۰ / ۸.
- ۶- پرهیزی، عبدالخالق، سیر علوم بلاغی در ادب فارسی. چ ۱. تهران: انتشارات فردوس، ۱۳۹۶.
- ۷- تشکری، منوچهر و سیدمحسن زکی‌نژادیان، بررسی و نقد تعاریف حسن تعلیل، ارائه کارکردها، تقسیم بندی‌های تازه و... نقد ادبی. دوره ۱۳. شماره ۴۹. صص ۳۶-۷۲، تهران: ۱۳۹۹.

- ۸- تقوی، نصرالله، *هنجارگفتار* (در فنّ معانی، بیان و بدیع فارسی). اصفهان: فرهنگسرای اصفهان، ۱۳۶۳.
- ۹- جرجانی، عبدالقاهر، *اسرارالبلاغه*. ترجمه جلیل تجلیل. تهران: نشر دانشگاه تهران، ۱۳۶۱.
- ۱۰- خاقانی، بدیل بن علی، دیوان. ویراسته میر جلال‌الدین کزازی. چ ۲. تهران: نشر مرکز، ۱۳۸۷.
- ۱۱- خاقانی، بدیل بن علی، *منشآت*. تصحیح و تحشیه محمد روشن. چ ۲. تهران: کتاب فرزان، ۱۳۶۲.
- ۱۲- دشتی، علی، *خاقانی شاعری دیرآشنا*. چ ۳. تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۷۵.
- ۱۳- رادویانی، محمدبن عمر، *ترجمان‌البلاغه*. تصحیح احمد آتش. چ ۲. تهران: انتشارات اساطیر، ۱۳۶۲.
- ۱۴- رجایی، محمد خلیل، *معالم البلاغه*. چ ۳. تهران: انتشارات دانشگاه شیراز، ۱۳۵۳.
- ۱۵- زرین کوب، عبدالحسین، *سیری در شعر فارسی*. چ ۴. تهران: انتشارات سخن، ۱۳۸۴.
- ۱۶- زرین کوب، عبدالحسین، *دیدار با کعبه جان* (آثار و اندیشه خاقانی). چ ۴. تهران: انتشارات سخن، ۱۳۸۹.
- ۱۷- سجادی، سید ضیاء‌الدین، *شاعر صبح* (پژوهشی در شعر خاقانی). چ ۳. تهران: انتشارات سخن، ۱۳۷۴.
- ۱۸- سجادی، سید ضیاء‌الدین، *گزیده اشعار خاقانی شروانی*. چ ۱۷. تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۸۶.
- ۱۹- شبائک، عید محمد، *من جمالیات المعنی حسن التعلیل*. قاهره: دار حراء، (بی تا).
- ۲۰- شفیع‌کدکنی، محمدرضا، *صور خیال در شعر فارسی*. چ ۸. تهران: انتشارات سخن، ۱۳۸۸.
- ۲۱- شفیع‌کدکنی، محمدرضا، *رستاخیز کلمات*. چ ۳. تهران: انتشارات سخن، ۱۳۹۱.
- ۲۲- شمیسا، سیروس، *نگاهی تازه به بدیع*. چ ۱۴. تهران: انتشارات فردوس، ۱۳۸۱.
- ۲۳- شمیسا، سیروس، *سبک شناسی شعر*. چ ۹. تهران: انتشارات فردوس، ۱۳۸۲.

۲۴-صادقیان، محمد علی، زیور سخن در بدیع پارسی. چ ۲. یزد: انتشارات دانشگاه یزد،

۱۳۸۸.

۲۵-فارابی، ابونصر، احصاء العلوم، ترجمه و تصحیح حسین خدیوچم، تهران: علمی و

فرهنگی، ۱۳۶۱.

۲۶-فتوحی، محمود، بلاغت تصویر. چ ۲. تهران: انتشارات سخن، ۱۳۸۹.

۲۷-فروزانفر، بدیع الزمان، سخن و سخنوران. چ ۱. تهران: انتشارات زوار، ۱۳۸۷.

۲۸-کزازی، میر جلال الدین، شرح دشواری‌های دیوان خاقانی. چ ۶. تهران: نشر مرکز،

۱۳۸۹.

۲۹-کزازی، میر جلال الدین، رخسار صبح. چ ۱. تهران: نشر مرکز، ۱۳۶۸.

۳۰-کزازی، میر جلال الدین، بدیع (زیبایی‌شناسی سخن پارسی). چ ۶. تهران: نشر مرکز،

۱۳۸۷.

۳۱-ماهیار، عباس، گزیده شعر خاقانی. چ ۲. تهران: نشر قطره، ۱۳۷۳.

۳۲-محبّتی، مهدی، از صورت تا معنا. چ ۱. تهران: انتشارات سخن، ۱۳۸۸.

۳۳-محبّتی، مهدی، بدیع نو. چ ۲. تهران: انتشارات سخن، ۱۳۸۶.

۳۴-معدن‌کن، معصومه، بزم دیرینه عروس. چ ۴. تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۸۷.

۳۵-وحیدیان کامیار، تقی، بدیع از دیدگاه زیبایی‌شناسی. چ ۱. تهران: انتشارات دوستان،

۱۳۷۹.

۳۶-همایی، جلال الدین، فنون بلاغت و صناعات ادبی. چ ۳. تهران: اهورا، ۱۳۸۹.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی